

Manhaj *Lata'if* dalam Tafsir Imam al-Razi Subtleties Method in the Interpretation of Imam al-Razi

AHMAD FAKHRURRAZI MOHAMMED ZABIDI
WAN NASYRUDIN WAN ABDULLAH

ABSTRAK

Pemahaman terhadap ayat-ayat al-Quran sangat penting dan merupakan anjuran daripada agama Islam. Ramai mufassir yang telah mengkaji dan mentafsirkan al-Quran, berdasarkan kepada kecenderungan mereka mahupun tuntutan semasa. Sehubungan dengan itu, Imam Fakhr al-Din al-Razi merupakan salah seorang mufassir al-Quran yang tersohor dengan pendekatannya yang tersendiri. Beliau telah memperkenalkan konsep *Lata'if Qur'aniyyah*. Beliau diberi jolokan sebagai Syeikh al-Islam pada zamannya, manakala *Lata'if Qur'aniyyah* pula merupakan salah satu pendekatan yang terdapat dalam pentafsiran al-Quran. Justeru, artikel ini bertujuan untuk mengkaji perspektif Imam al-Razi terhadap *Lata'if Qur'aniyyah* di dalam kitab tafsirnya berjudul *Mafatih al-Ghayb* yang juga dikenali dengan nama *al-Tafsir al-Kabir*. Di samping itu, riwayat ringkas Imam al-Razi dan pengenalan terhadap tafsir beliau turut dinyatakan. Kajian analisis kandungan ini membabitkan keseluruhan perbincangan *lata'if* dalam kitab tersebut dan data dianalisis secara deskriptif. Penekanan dalam penelitian secara kritis ditumpukan kepada aspek intipati kandungan dan persembahan *Lata'if Qur'aniyyah* itu sendiri. Dapatan kajian ini mendapati Imam al-Razi adalah mufassir pertama yang menampilkan manhaj *Lata'if Qur'aniyyah* secara sistematik, meliputi aspek nazari (teoretikal) dan juga tatbiqui (praktikal). Ia mengintegrasikan beberapa bidang ilmu dalam pengajian Islam secara komprehensif dengan menjadikan elemen tazkiyah dalam Ilmu Tasauf sebagai asas terpenting. Pelbagai uslub atau gaya ditampilkan oleh Imam al-Razi dalam membincangkan perbincangan *lata'if* ini. Kajian ini mempunyai implikasi positif dalam mendepani perkembangan bidang pengajian Islam secara menyeluruh pada masa kini dan akan datang, terutamanya dalam konteks aplikasi tadabbur dalam pengajian al-Quran.

Kata kunci: *Lata'if Qur'aniyyah*; *Tafsir Mafatih al-Ghayb*; Imam Fakhr al-Din al-Razi; *Tadabbur*; *Tazkiyah*

ABSTRACT

Understanding of the verses of the Quran is crucial and is strongly recommended by Islam. Many mufassir have studied and interpreted the Quran, based on their interests and current needs of their time. In this regard, Imam Fakhr al-Din al-Razi was one of the most famous scholars in interpreting the Quran using his own approach. He introduced the concept of the Qur'anic *Lata'if* (subtleties). He was given the title of Sheikh of al-Islam in his day, while *Lata'if Qur'aniyyah* was one of the approaches found in the interpretation of the Quran. Therefore, this article aims to study Imam al-Razi's perspective on the *Lata'if Qur'aniyyah* in his commentary entitled *Mafatih al-Ghayb*, also known as *al-Tafsir al-Kabir*. In addition, a brief history of Imam al-Razi and his work (*Mafatih al-Ghayb*) is also introduced. This content analysis study involved the entire Qur'anic subtleties discussion in the book and the data were analyzed descriptively. The emphasis in the research is critically focused on the essence of the content and presentation of the Qur'anic subtleties itself. The findings of this study show that Imam al-Razi was the first mufassir to systematically present the *Lata'if Qur'aniyyah* (Qur'anic subtleties) method, including nazari (theoretical) and tatbiqui (practical) aspects. This subtleties integrate several areas of knowledge in Islamic studies comprehensively by making the tazkiyah element in Tasauf as the main one. Various uslub or styles were displayed by Imam al-Razi in discussing this Qur'anic subtleties. This study has positive implications for the current and future development of Islamic studies, especially in the context of the tadabbur application in the study of the Quran.

Keywords: *Qur'anic Subtleties*; *Tafsir Mafatih al-Ghayb*; Imam Fakhr al-Din al-Razi; *Tadabbur*; *Tazkiyah*.

PENGENALAN

Asas dalam pengajian al-Quran adalah untuk dekat dengan Allah. Ini dapat dilihat berdasarkan kalimah *tafakkur*, *tadabbur*, *tafaqquh*, *iktibar*, *tawassum*, *tazakkur*, *taaqqul* dan *tafahhum* dalam al-Quran (Wan

Ali Akbar & Nursafra 2018). Kepentingan *tadabbur* adalah sebagai cahaya al-Quran untuk membersihkan hati dan akal, sebagai tanda kecintaan kepada Allah, memberi pintu hikmah dan akhlak yang baik dan membawa kepada petunjuk kepada setiap ujian dan cabaran hidup (Al-Qaradhawi 2001 dalam Ishak et al.

2017). Melalui *tadabbur* juga, berlaku peningkatan spritual (Rohana Zakaria et al. 2018) dan membina rasa kedekatan dengan Allah (Ishak et al. 2017). Justeru, interaksi umat Islam dengan al-Quran perlu juga mengambil kira perihalan rasa keterhubungan dengan Allah, bukan sekadar hanya untuk membaca dan mengetahui isi kandungannya sahaja (Ahmad Bazli et al. 2017).

Perintah untuk bertadabbur al-Quran dinyatakan dengan jelas dalam ayat 29 Surah *Saad*. Bukan sedikit ulama yang menekankan kepentingan tadabbur bagi mencungkil keindahan al-Quran dan kemukjizatnya. Selain ‘Abbas (1979) dan al-Khalidi (1992), al-Samira’i (2009) dan juga al-Rida (2010) turut menekankan keperluan terhadap kaedah tadabbur yang sistematik. Mereka bersepakat bahawa proses tadabbur perlu kepada latihan dan harus pula sesuai dengan realiti kehidupan semasa, lantaran sifat al-Quran itu sendiri sebagai ‘sumber penyelesaian’ sepanjang zaman.

Dr. Salah Abd al-Fattah al-Khalidi dalam *Lataif Quraniyah* (1992) memberikan petunjuk penting bahawa Lataif Quraniyah mempunyai hubungan dengan tadabbur, yang berkait rapat dengan pembukaan ilham dari Allah SWT. Ia adalah suatu yang tidak terhenti, bahkan keajaiban al-Quran sememangnya tidak akan terputus. Justeru, beliau menegaskan *tadabbur* al-Quran adalah kewajipan. Imam al-Razi didapati adalah individu yang mempelopori perbahasan *Lataif Quraniyah* dalam *Mafatih al-Ghayb* dan memberikan asas penting mengenainya secara sistematik. *Lataif Quraniyah* ini adalah amat penting bagi menyemarakkan proses *tadabbur* al-Quran dalam konteks mencapai rasa kedekatan dengan Allah. Oleh kerana ia melibatkan unsur hati dan kasih sayang yang menjadi fitrah insan, maka ia boleh disesuaikan dalam pelbagai peringkat samada dalam kalangan ahli bidang Pengajian Islam dan juga selainnya (Ahmad Fakhurrizi 2018).

Imam al-Razi atau nama sebenarnya ialah *Muhammad ibn ‘Umar ibn al-Husayn ibn al-Hasan ibn ‘Ali*. Beliau memiliki beberapa *kunyah* iaitu *Abu ‘Abd Allah* (*Ibn Khallikan* 1972; *al-Yafi’i* 1919M/1338H), *Abu al-Ma‘ali* (*Ibn Kathir* 1988) dan *Abu al-Fadl* (*Ibn al-Athir* 1966). Al-Razi, iaitu berasal dari Bandar *al-Ray* yang terletak di Parsi iaitu barat daya Tehran sekarang ini, sebagai nisbah tempat lahir. *Al-Tabaristani* sebagai nisbah tempat asal, sekarang ini terletak di utara Iran (*al-Qafti* 1904). Keluarga beliau berasal dari sana sebelum berhijrah ke *al-Ray* (*Ibn Hajar al-‘Asqalani* 1971; *al-Yafi’i* 1919M/1338H). *Al-Qurashi al-Taymi al-*

Bakri sebagai nisbah keturunan (*Ibn Khallikan* 1972). Gelaran *al-Taymi* berasal dari kabilah *Taym* yang merupakan kaum *Quraysh*, khususnya lagi dari jalur keturunan Saidina *Abu Bakr al-Siddiq ra*.

Sesetengah pihak menisbahkan beliau sebagai berasal daripada Parsi (*al-Yafi’i* 1919 M/1338 H). Gelaran *al-Bakri* pula kerana sesetengah pengkaji menisbahkan beliau kepada Saidina ‘*Umar al-Khattab*. Walau bagaimanapun, kebanyakan sejarawan menisbahkannya kepada Saidina *Abu Bakr al-Siddiq* (*Zadat* 1937). Beliau juga dikenali dengan pelbagai gelaran seperti *Fakhr al-Din*, *al-Imam*, (*al-Subki* 1964; *al-Yafi’i* 1919M/1338H) *Ibn al-Khatib* atau *Ibn Khatib al-Ray* kerana ayah beliau adalah *khatib* di bandar *al-Ray* tersebut dan di *Harah* beliau digelar *Shaykh al-Islam* (*al-Qafti* 1904; *Zadat* 1937; *Ibn Khallikan* 1972).

Imam al-Razi dilahirkan di bandar *al-Ray* pada bulan Ramadhan tahun 544 H. Kehidupan Imam al-Razi adalah sezaman dengan tokoh besar ulama dalam bidang tasawuf. Sejak kecil beliau mendapat bimbingan kesufian secara langsung daripada ayahnya sendiri, *Dhiya’ al-Din Umar al-Khatib*. Penglibatan beliau dalam bimbingan kerohanian sejak dari kecil telah memberi pengaruh yang besar dalam *lata’if* yang beliau nyatakan. Ini tampak jelas apabila dibuat pengamatan terhadap *lata’if* dalam tafsirnya. Kebanyakannya mempunyai hubungan langsung dengan elemen kerohanian dan *tazkiyyah al-nafs* (*al-Majdub* 1976).

Imam al-Razi turut mengambil ilmu dalam segenap bidang dari para ulama pada zamannya. Lantaran itu, beliau telah menghimpunkan banyak disiplin ilmu dan menjadi hebat dalam disiplin ilmu-ilmu tersebut. Beliau juga adalah seorang tokoh dan pakar dalam ilmu tafsir, ilmu kalam, ilmu sains logik, dan ilmu *lughah arabiah*. Beliau juga hebat dalam Ilmu Logik (Mantik) dan Falsafah, Fiqh wa Usul, Sejarah, Matematik, Falak, Perubatan, Kejuruteraan, Kimia dan ilmu-ilmu serta pengkhususan yang lain. Ini menunjukkan keluasan ruang lingkup pemahamannya dan *thaqafahnya* yang bersifat menyeluruh (*al-Suyuti* 1976). Selain itu, Imam al-Razi begitu arif dalam bidang kesusasteraan. Beliau mempunyai bait-bait syair yang dikarang dalam bahasa Arab dan juga bahasa Parsi. Terdapat banyak hasil penulisan yang dikarang beliau sehinggakan beliau digolongkan bersama-sama dalam kalangan para ulama yang menghasilkan penulisan kitab-kitab yang begitu banyak (*‘Abd al-Hamid* 1974, *al-Khalidi* 2002, *al-Zarkali* 1980).

Imam al-Razi hidup dalam suasana yang keadaan politiknya kacau-bilau. Namun, perkembangan

ilmu begitu pesat dalam kepelbagaian disiplin telah menyumbang kepada pembentukan keperibadian intelektual beliau melalui penggabungan diri kepada ilmu-ilmu tersebut (*al-Majdub* 1976). Faktor gerakan keilmuan yang berlaku memberi kesan kepada pemikiran Imam al-Razi dalam pembinaan *manhajnya* yang tersendiri dan bersifat ensiklopedik. Beliau meninggal dunia pada hari Isnin, hari pertama pada Aidilfitri, tahun 606 H dan disemadikan di Herat, Afghanistan (*al-Dhahabi* 1993).

Salah satu dari sekian banyak karya Imam al-Razi ialah kitab tafsirnya yang berjudul *Tafsir Mafatih al-Ghayb*. Karya ini termasuk dalam kategori *tafsir bi al-ra'yi* yang terpuji. Ia dianggap sebagai tonggak utama kepada kitab-kitab tafsir yang bersifat menggunakan akal dalam membuat penerangan dan penghuraian, yang boleh dikira sebagai kemuncak usaha memaksimumkan akal dalam memahami al-Quran, tanpa mengeneipkan kepentingan *al-ma'thur*. Ia merangkumi pentafsiran dengan akal yang sihat berdasarkan kepada nas-nas *naqli* yang diterima (*maqbul*).

Kitab ini juga begitu sarat dengan perbahasan-perbahasan falsafah dan ilmiah dalam pelbagai bidang. Oleh yang demikian, kitab ini dikenali dengan nama *al-Tafsir al-Kabir*. Para ulama cuba untuk menggabungkan antara dua nama ini dalam satu pendapat dengan menyatakan bahawa Imam al-Razi telah menulis kitab tafsirnya yang besar (*al-Tafsir al-Kabir*) dengan menamakannya *Mafatih Al-Ghayb* (*'Abd al-Hamid* 1974). Para ulama juga telah mengkategorikan kitab ini sebagai *Tafsir Falsafi* yang terbaik secara mutlak (*al-Khalidi* 2002).

PENGETERIAN *AL-LATA'IF* SECARA BAHASA DAN ISTILAH

Lata'if dari sudut bahasa adalah kata jamak bagi perkataan *latif*. Kata *mu'annathnya* ialah *latifah* manakala jamaknya pula ialah *latifat* atau *lata'if* (*Ahmad Mukhtar* 2008). Menurut *Ibn Faris* (1979), akar kata bagi perkataan *latif* pula ialah *lam-ta'-fa'* yang menunjukkan makna kelembutan atau suatu perkara yang kecil. Apabila huruf *ta'* dibariskan dengan baris hadapan (*dammah*) yang membentuk kata *latufa*, ia bermaksud *saghura* iaitu satu perkara yang kecil atau *diqqa* iaitu sesuatu yang halus lagi teliti. Suatu yang bersifat kecil atau halus akan disebut sebagai *latif* (*al-Jawhari* 1987; *al-Razi* 1999; *al-Zabidi* t.th.; *Ibn Manzur* 1414 H/1993 M; *Ahmad Mukhtar* 2008). Contohnya ungkapan *al-hawa' jism latif* diterjemahkan sebagai 'udara itu adalah jisim

yang halus'. *Latif* di sini bermakna *diqq* iaitu 'halus' (*Ahmad al-Zayyat et al.* 2013). Dalam konteks ini, *latufa* adalah lawan bagi kata *dakhm* iaitu yang bersaiz besar, juga lawan kepada *kathufa* yang bermakna tebal (*Ahmad Mukhtar* 2008).

Apabila huruf *ta'* dibariskan dengan baris atas (*fathah*) pula yang membentuk kata *latafa*, ia membawa maksud *riqq* iaitu kelembutan dan *ra'fah* iaitu kasih sayang. Kebiasaan penggunaan perkataan *latafa* ini akan dihubungkan dengan huruf (*harf al-jar*) *lam* atau *ba* menjadi *latafa bihi* atau *latafa lahu* bagi menunjukkan makna 'berbuat dan berlaku lembut kepada sesuatu.' Antara nama Allah SWT seperti yang terdapat dalam *asma' al-husna* ialah *al-Latif*. Sebagai contoh, penggunaan ayat *ana altufu bihi* bererti 'aku menzahirkan kelembutan atau kasih sayang (dalam bermuamalat) dengannya' (*al-Zabidi* t.th.; *Ibn Manzur* 1414 H/1993 M; *Ibn Faris* 1979).

Perkataan *al-lutf* atau *al-latif* pula menunjukkan makna tertentu berdasarkan konteks dan penggunaannya dalam sesuatu ayat. Sebagai contoh, apabila perkataan *latif* digunakan untuk menunjukkan kata-kata dan ucapan (*al-latif min al-kalam*), ia bermaksud ucapan dan kata-kata yang halus, rumit dan tersirat (*ma ghamuda ma 'nahu wa khafi*) Ia juga merujuk kepada kehalusan makna (*al-raqiqah*) (*al-Zabidi* t.th.; *Ibn Manzur* 1414H/1993M; *Ahmad al-Zayyat et al.* 2013). Dalam konteks ini, *Ahmad Mukhtar* (2008) menyatakan bahawa *latifah* menunjukkan kepada makna 'setiap yang memberi isyarat kepada makna yang mendalam untuk difahami dan tidak dapat diungkapkan dengan lafaz'.

Dari sudut istilah secara umum, didapati Imam al-Razi (1999) menafsirkan makna *Lata'if* kepada empat konteks:

1. Sesuatu yang sangat kecil tidak mampu disentuh kerana terlampau kecilnya. Allah yang suci daripada jisim dan arah tidak dapat disentuh, makna Allah *latif* dalam konteks ini ialah sesungguhnya Dia tidak mampu disentuh dan ini merujuk sifat *tanzih* (penyucian).
2. Mengetahui perkara yang halus dan mendalam. Contoh: *fulan latif al-yad* iaitu lelaki itu mahir pada penciptaannya. Jadi, Allah itu *latif* iktibar pada ilmunya. Ini merujuk pada sifat *Dhathiyah*.
3. Berbuat baik pada hambanya. Kebaikan-Nya sehingga tidak diketahui oleh hambanya. Mengurniakan *masalahah* sehingga mereka tidak menyangka.
4. Mengetahui hakikat *masalahah* dengan mendalam. Kemudian memberikan kepada mereka yang

berhak dengan penuh kelembutan. Jika sempurna kedua ini iaitu ilmu dan amal maka sempurna makna *al-Lutf*. Tidak mampu digambarkan sempurna ilmu Allah ini melainkan Allah jua. Ilmu Allah pada yang tersembunyi dan nyata tiada syak lagi, adapun *af'al-Nya* pada hamba sangat *rifq* tidak ada yang mampu sekat.

Walau bagaimanapun, Imam Al-Razi tidak memberikan definisi secara tuntas kepada istilah *Lataif* apabila ia dinisbahkan kepada kalimah *Quraniyah*. Beliau hanya memberikan beberapa pedoman contoh-contoh *Lataif Quraniyah* dalam tafsirnya ini, yang boleh dijadikan sebagai *dowabit* dalam usaha penyusunan Ilmu *Lataif Quraniyyah* sehingga menjadi cabang disiplin ilmu pengajian al-Quran yang tersendiri.

LATA'IF QURANIYAH SEBAGAI KOMUNIKASI HAMBA DENGAN ALLAH

Lata'if Quraniyah ini adalah sebagai mercu tanda untuk kita 'memandang' kehebatan al-Quran dengan mata hati, sehingga membangkitkan rasa *faqir* dan amat berhajat kita kepada Allah SWT. Ini kerana, akal kita amat lemah untuk menanggapi keseluruhan daripada kehalusan makna yang terdapat dalam al-Quran melainkan dengan izin dan limpah kurnia daripada Allah SWT jua. Di sini memerlukan kita untuk lebih *bertaqarrub* kepada Allah SWT (*al-Khalidi* 1992). Isyarat ini difahami daripada penaakulan terhadap kata-kata Imam al-Razi (1999, 28:16):

فسبحان الله من له تحت كل كلمة من هذا الكتاب الكريم أسرار
عجيبة ونفائس لطيفة تعجز العقول عن الإحاطة بكمالها

Maksudnya:

Maha Suci Allah yang bagi-Nya pada setiap kalimah daripada al-Quran ini terdapat rahsia-rahsia yang menakutkan dan kehalusan makna yang tidak ternilai, sehingga lemah tidak berdaya akal untuk memahaminya secara menyeluruh.

Perkataan Imam al-Razi ini juga boleh difahami sebagai petanda bahawa pengkajian dan penggalian terhadap aspek *lata'if* dalam al-Quran adalah suatu perkara yang berterusan dan tidak kunjung putus lantaran daripada kehebatan Allah SWT dalam kalam-Nya ini (*al-Khalidi* 1992). Maka, adalah tidak keterlaluan jika dikatakan bahawa kemuncak bagi pengajian '*Ulum al-Qur'an*' adalah dengan mengamati aspek *lata'if* yang terkandung dalam ayat-ayat al-Quran.

Menyedari kedudukan *Lata'if Qur'aniyyah* yang tinggi, seringkali Imam al-Razi menisbahkan dirinya sebagai '*al-Da'if*' yang bermaksud 'yang lemah.'

Contohnya ketika mentafsirkan Surah al-Waqi'ah (al-Razi 1999, 56:77-80), beliau mengungkapkannya:

ثم إن ههنا لطيفة فقهية: لاحت لهذا الضعيف في حال تفكره في تفسير هذه الآية

Maksudnya:

Kemudian, sesungguhnya di sini terdapat *lata'if* yang berkaitan dengan fiqh, yang muncul kepada si lemah ini semasa dalam perihal tafakurnya dalam pentafsiran ayat ini.

Sudah menjadi pengetahuan umum bagi para pengkaji Kitab *Mafatih al-Ghayb* ini bahawa Imam al-Razi amat komited dengan berdebat bagi menangkis semua golongan yang menyeleweng seperti *Qadariyah*, *Jabariyah* dan lebih-lebih lagi *Muktazilah*. Dalam penghujahan, beliau tampil dengan susuk seorang yang hebat, luas pengetahuan dan penuh dengan *haybah* yang tersendiri. Namun keadaannya berbeza apabila beliau mengutarakan aspek *lata'if*. Imam al-Razi secara nyata menisbahkan dirinya sebagai Si *da'if* iaitu yang lemah. Ini menunjukkan semasa beliau mengungkapkan aspek *lata'if*, jiwa beliau benar-benar *bertaqarrub* kepada Allah SWT sehingga terzahir rasa fakir dirinya kepada Allah SWT, lantas memuji-Nya sebagai tanda syukur atas anugerah Allah tersebut.

Istilah *Lata'if* itu sendiri merupakan istilah para sufi, sudah tentu apa yang ingin ditampilkan oleh Imam al-Razi supaya pembaca atau pengkaji al-Quran itu sendiri memiliki jiwa kehambaan. *Ibn 'Arabi* (1990) mengatakan ia adalah setiap isyarat halus maknanya yang tidak mampu untuk diungkapkan. *Al-Junayd* menambah bahawa *lata'if* itu adalah pemberian tuhan sehingga hamba itu mendapat ilmu nurani (bercahaya) dengan *asbab* mujahadah hamba tersebut (*al-Khushairi* 2014). Kata *al-Junayd* seseorang itu 'berhubung' dengan Allah SWT bukan seperti perhubungan makhluk dengan makhluk kerana Allah tidak sama dengan makhluk. Allah menzahirkan sifat *latifnya* kepada hamba agar berhubung si hamba dengan Allah. Perhubungan itu melalui nur *basirah* dan itulah keyakinan dan hakikat keimanan (*al-Khushairi* 2014).

Lata'if nisbah kepada Allah ialah Allah mengetahui semua perkara sangat halus dan mendalam. Lalu terzahir *latifnya* Allah kepada manusia dengan penuh kelembutan (al-Razi 1999). Hamba tersebut menerima *lata'if* Allah di dalam hatinya kerana hati adalah tempat kurnian *latif* Allah berdasarkan surah *Juma'ah* ayat empat (Adil Saad 2016). Ia dianggap *af'al Allah* yang paling mulia dan ajaib yang tidak boleh disentuh oleh pancaindera, tetapi termasuk dalam *alam malakut*. Itu adalah hati

yang merujuk kepada hati para arif billah (*al-Ghazali* 1990). Lalu para *Arif billah* ini mengeluarkan kata-kata yang penuh *lata'if*. *Lata'if* ini juga terdapat pada tafsiran ayat-ayat al-Quran yang termasuk dalam *maqasid al-Qur'an* iaitu pada ilmu *al-sodaf* dan ilmu *al-lubab* (*al-Ghazali* 1990). Ringkasnya, tiga perkara ini saling berkait dalam perbincangan mengenai *lata'if Qur'aniyyah*. Pertama, makhluk yang merujuk kepada manusia yang memiliki jiwa kehambaan kerana di situ mereka merasai *lutf* Allah SWT. Kedua, *khaliq* yang merujuk kepada Allah SWT yang bersifat dengan *latif*. Ketiga, al-Quran kerana ia kalam Allah dan hamba yang memiliki hati nurani diberi ilham untuk memahami *lata'if* yang ada pada kalam-Nya.

MANHAJ AL-LATA'IF IMAM AL-RAZI DALAM TAFSIR

Perbincangan Imam al-Razi berkenaan dengan *Lata'if Qur'aniyyah* sudah memadai untuk dijadikan asas pembinaan satu formula dalam '*Ulum al-Qur'an*' untuk berinteraksi dengan al-Quran sebagai mempertajamkan proses *tadabbur* sehingga menghasilkan *Lata'if Qur'aniyyah*. Ia seterusnya dapat dijadikan silibus tersendiri yang boleh dimasukkan dalam pengajian al-Quran, terutamanya di peringkat pengajian tinggi. '*Ulum al-Qur'an*' sentiasa berkembang dari semasa ke semasa, bermula daripada zaman para sahabat r.a. lagi. Antara tajuk yang para sahabat r.a. bincang ialah surah *Makki*, *Madani*, *asbab al-nuzul*, *nasakh* dan *mansukh*. Sebagai contoh, *Ummul Mukminin Aishah* r.a. yang masih kecil tatkala surah al-Qamar ayat 46 diturunkan di Mekah, lalu difahami bahawa ayat tersebut adalah ayat *Makkiah*. Manakala Surah *al-Nisa'* turun dan ketika itu beliau di rumah Rasulullah SAW di Madinah, bermaksud surah tersebut adalah surah *Madaniyyah* ('Abbas 1997). Apabila kitab tafsir mula ditulis pada kurun kedua dan ketiga hijrah menyebabkan ilmu '*Ulum Qur'an*' ini juga mula ditulis seiring dengan perkembangan ilmu Tafsir. Sejak kurun kedua, *'Ali ibn Madini* telah mengarang ilmu '*Ulum Qur'an*' yang berjudul *Asbab al-Nuzul*. Namun, ulama yang mula-mula sekali menulis ilmu '*Ulum Qur'an*' secara sempurna ialah *'Abd al-Rahman bin Jawzi* (wafat 597 H) dalam kitabnya yang berjudul *Funun al-Afhan fi 'Ulum al-Qur'an* ('Abbas 1997).

Selepas itu datang Imam *Zarkashi* (wafat 794 hijrah) mengarang kitab *al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an* yang dianggap kitab paling banyak dan luas

perbincangan tajuk '*Ulum Qur'an*'. Kemudian Imam *al-Suyuti* pula mengarang kitab *al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an*. Begitulah berkembangnya ilmu ini dan perlu diberi perhatian pada masa kini ('Abbas 1997). Walau bagaimanapun, Imam al-Razi (wafat 606 hijrah) didapati telah membawa satu dimensi baru dalam perkembangan ilmu '*Ulum al-Qur'an*' ini melalui kitab tafsir beliau yang berjudul tafsir *Mafatih al-Ghayb* (*al-Majdub* 1976). *Lata'if Qur'aniyyah* mempunyai hubungan yang amat rapat dengan ilmu '*Ulum al-Qur'an*' secara umum; dan *Asalib al-Bayan* secara khusus. Ini kerana setiap disiplin ilmu yang berkaitan dengan al-Quran termasuk dalam '*Ulum al-Qur'an*' ('Abd al-Hamid 1996).

Imam al-Razi banyak menggunakan istilah *lata'if* ketika mentafsirkan ayat-ayat al-Quran. Pengamatan yang dibuat menunjukkan bahawa pendekatan *tadabbur* Imam al-Razi melalui *lata'if* ini memberikan ruang interaksi dengan al-Quran secara realistik dan praktikal. Isu yang timbul adalah kekurangan usaha menyaring *lata'if* ini sebagai satu formula dalam '*Ulum al-Qur'an*' untuk berinteraksi dengan al-Quran yang menyebabkan proses *tadabbur* tidak dapat diaplikasikan secara optimum (*al-Khalidi* 1992). Ini sekali gus menjadikan topik-topik yang terkandung dalam subjek '*Ulum al-Qur'an*' tidak bersifat kontemporari, seolah-olah perbincangannya hanya dikitar semula' sahaja dalam silibus pengajian di segenap peringkat. Topik-topik yang terkandung dalam subjek '*Ulum al-Qur'an*', walaupun ia diolah bersesuaian dengan tahap pengajian, masih lagi merupakan topik-topik yang sama.

Bagi membuka laluan ke arah pembinaan satu formula dalam '*Ulum al-Qur'an*' untuk berinteraksi dengan al-Quran, sorotan literasi terhadap kitab-kitab tafsir dilakukan. Tidak seperti *mufasssir* lain, sorotan literasi yang dilakukan mendapati Imam al-Razi amat mengambil berat dalam isu *Lata'if Qur'aniyyah* bagi menyelongkar kemukjizatan al-Quran dan kedalaman makna serta pengertiannya. Beliau memberi isyarat bahawa *Lata'if Qur'aniyyah* ini adalah hasil daripada *tadabbur* yang mendalam berasaskan kepada kesinambungan topik *al-I'jaz al-Bayani fi al-Qur'an* yang diadun bersama topik-topik yang lain dalam '*Ulum al-Qur'an*' (al-Razi 1999). Imam al-Razi tidak menyatakan definisi bagi *lata'if* dari sudut istilah secara nyata. Berdasarkan penghuraian terhadap kalimah ini daripada kamus dan *mu'jam*, dan penulisan kitab oleh para cendekiawan samada sebelum atas selepas zaman Imam al-Razi, dapatlah diistinbatkan bahawa *Lata'if Qur'aniyyah* di sisi Imam al-Razi adalah merujuk kepada kehalusan nilai makna dan pengertian yang mendalam serta

rahsia-rahsia pelbagai dimensi yang dicerna daripada al-Quran. Ia adalah rentetan daripada kemampuan untuk mengamati setiap kalimah al-Quran, susun aturnya serta hubung kaitnya antara satu sama lain berdasarkan kepada kemahiran terhadap ilmu dalam segenap bidang secara holistik. Asas kepada *Lata'if Qur'aniyyah* di sisi Imam al-Razi adalah *Asalib al-Bayan* yang dicerakinkan dengan prinsip *‘Ulum al-Qur’an* dan kefahaman yang benar dalam *al-Din al-Islami* dengan turut mengambil kira faktor *futuhat* dan *ilham* yang dianugerahkan Allah SWT.

Lata'if Qur'aniyyah yang terkandung dalam tafsir Imam al-Razi boleh dikatakan penyempurnaan kepada idea yang digagaskan oleh Imam *al-Ghazali*. Imam al-Razi banyak terkesan dengan Imam *al-Ghazali*. Buktinya, antara rujukan dalam penulisan kitab *Tafsir Mafatih al-Ghayb* ialah ialah *Jawahir al-Quran* karangan Imam *al-Ghazali* (*‘Ali Muhammad* 2016). Dalam kitab tersebut Imam *al-Ghazali* (1990) mengatakan *Maqasid al-Qur’an* terbahagi kepada enam. Tiga yang usul iaitu; (1) Mengenal Allah, terbahagi kepada tiga cabang (a) Zat (b) Sifat dan (c) *Af’al-Nya*; (2) Mengetahui jalan bersuluk kepada Allah SWT; (3) Mengetahui ganjaran orang yang mencapai-Nya dan yang paling tinggi ialah kelazatan melihat Zat-Nya. Tiga perkara lagi sebagai penyempurnaan bagi *maqasid al-Qur’an* ialah (4) Perihal keadaan samada (a) Keadaan orang yang bersalik, atau (b) Keadaan orang yang menentang; (5) Berhujah dan berdebat dengan orang kafir dengan dalil yang jelas dan mendedahkan kebatilan mereka; dan (6) Mengetahui perkara-perkara hukum. Imam *al-Ghazali* turut menyatakan bahawa sekalian ilmu lain yang ada tetap akan kembali kepada *maqasid al-Qur’an* ini, perbincangan mengenainya sangat panjang (*al-Ghazali* 1990).

Maqasid al-Quran secara umum semuanya ada pada surah *al-Fatihah*. Surah-surah yang lain adalah perincian, begitu juga dengan kerana salah satu fungsi hadith adalah menerangkan ayat al-Quran. *Maqasid Iman* adalah tunjang yang mendasari *maqasid* itu sendiri. Ini berdasarkan firman Allah SWT pada surah *al-Ma’idah* ayat 5: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ﴾. Tafsiran ‘*iman*’ pada ayat ini merujuk kepada al-Quran kerana ia adalah tunjang utama. Semua *maqasid iman* ini ada pada surah *al-Fatihah* (*al-Ghazali* 1990). *Lata'if al-Qur’an* tidak dapat dipisahkan dengan *maqasid al-Qur’an* itu sendiri. *Maqasid* dicapai daripada hasil *tadabbur* yang mendalam terhadap *Lata'if al-Qur’an*. Al-Razi ketika menggali aspek *lata'if* tidak akan lari daripada maksud *maqasid al-Qur’an* itu sendiri. Beliau membahagikan *maqasid al-Qur’an* itu terbahagi kepada tiga iaitu ilmu *usul*,

ilmu *furu’* dan penyucian hati sehingga jelas cahaya rohani dan *mukashafah ilahiyah*. Perincian kepada tiga aspek ini memerlukan penelitian yang mendalam terhadap *lata'if* yang beliau nyatakan dalam tafsirnya (al-Razi 1999).

Pengkajian *Lata'if al-Qur’an* adalah menuju kepada kesempurnaan makna al-Quran itu sendiri. Imam al-Razi telah melaksanakannya secara *tatbiqi* (praktikal) di dalam kitab tafsirnya, berselari dengan *maqasid al-Qur’an*. *Lata'if* yang disebut oleh Imam al-Razi menyentuh semua aspek sama ada ilmu yang dinisbahkan kepada ilmu *duniawi* ataupun *ukhrawi*. Hakikatnya semua ilmu itu dari Allah SWT kerana Islam meletakkan Allah SWT sebagai pusat ilmu segala ilmu pengetahuan (Siddiqui 1991). Syeikh *al-Hadi* (1930) memberi pandangan bahawa semua ilmu ini menuju kepada satu titik pusat yang sama iaitu konsep tauhid sebagaimana katanya: “Doktrin tauhid adalah inti pati dan pengakhiran semua pengetahuan” (Adibah Sulaiman et al. 2016). Justeru, pemahaman mengenai *Lata'if Qur'aniyyah* menatijahkan konsep tauhid yang dimaksudkan kerana ia akan kembali kepada Allah yang bersifat Kalam. Pembangunan dan kemajuan tamadun manusia sangat penting dengan berlunaskan integrasi antara ilmu *duniawi* dan *ukhrawi*. Kegagalan seseorang mengakui kepentingannya akan membawa kepada penyelewengan dalam tingkah laku dan amalan, serta kegagalan memahami peranannya yang sebenar terhadap agama (Adibah Sulaiman et al. 2016).

PEMBAHASAN PENAFSIRAN AL-LATA'IF DARIPADA TAFSIR MAFATIH AL-GHAYB

Sememangnya *uslub* penampilan *lata'if* oleh Imam al-Razi adalah suatu yang unik. Beliau dilihat tidak terikat dengan mana-mana cara yang tertentu. Ini bermakna Imam al-Razi telah memberikan kita panduan bahawa *Lata'if Qur'aniyyah* adalah suatu yang bebas dan tidak terikat dengan sebarang pola *uslub* dalam menampilkannya. Ia boleh diutarakan dalam sebarang keadaan, namun tetap dalam disiplin tafsir yang diletakkan oleh para *mufasssir* yang terdahulu. Di samping itu, *uslub* yang secara bebas seperti yang dicontohkan oleh Imam al-Razi ini memberi isyarat bahawa *lata'if* dalam al-Quran adalah bersifat relatif antara seseorang dengan yang lain, bergantung kepada kekuatan penaakulan dan kreativiti masing-masing. *Infitah*, *ilham* dan idea yang dianugerahkan Allah SWT kepada mana-mana hamba-Nya adalah berbeza-beza. Ini sekali

gus menunjukkan ilmu al-Quran dan pengkajian terhadapnya adalah suatu yang tidak akan berhenti.

Kedudukan *Lata'if Qur'aniyyah* yang tinggi ini membuatkan Imam al-Razi secara berterus terang menyatakan hasratnya untuk mengeluarkan sebanyak mungkin *lata'if* daripada pentafsirannya. Hasrat ini beliau nyatakan semasa permulaan pentafsiran Surah *al-Duha*. Beliau berkata:

وأنا على عزم أن أضم إلى تفسير هذه السورة ما فيها من اللطائف
التذكارية

Maksudnya:

Dan aku sememangnya berazam untuk menggabungkan kepada pentafsiran surah ini sebarang perkara yang mengandungi *al-Lata'if al-Tizkariyah* (kehalusan makna yang memberi kesan dalam ingatan). (al-Razi 1999, 31: 190)

Ini memberi isyarat bahawa Imam al-Razi amat memberi perhatian dan mengambil berat terhadap aspek *lata'if* ini. Inti pati *lata'if* yang terkandung dalam surah ini dijadikan sebagai asas dalam mengkategorikan kebanyakan daripada *lata'if-lata'if* yang beliau tidak nyatakan kategorinya (al-Razi 1999, 32: 307).

Penegasan dan keprihatinan Imam al-Razi terhadap *Lata'if Qur'aniyyah* ini juga dapat dilihat dari sudut laras ayat yang beliau gunakan bagi menyatakan *lata'if* itu. Imam al-Razi dikenalpasti telah menggunakan beberapa laras ayat yang berbeza, seperti:

1. *لطفية* وهاهنا *لطيفة* maksudnya: “dan di sini terdapat *latifah*” (al-Razi 1999, 25: 29),
2. *وفي الآية لطيفة* maksudnya: “dan dalam ayat ini terkandung *latifah*” (al-Razi 1999, 25: 27),
3. *فيه لطيفة* maksudnya: “dalamnya yakni lafaz mengandungi *latifah*” (al-Razi 1999, 25: 32),
4. *فيه إشارة إلى لطيفة* maksudnya: “dalamnya yakni lafaz terdapat petunjuk yang membawa kepada *latifah*” (al-Razi 1999, 25: 32),
5. *وفي تفسير هذه الآية لطيفة* maksudnya: “dan dalam pentafsiran ayat ini terdapat *latifah*” (al-Razi 1999, 25: 42).

Kadang-kadang beliau menyatakan pensifatan bagi *latifah* tersebut, sama ada ia suatu yang menakjubkan (*لطيفة عجيبة*) (al-Razi 1999, 26: 265), atau ia suatu yang ganjil (*لطيفة غريبة*) (al-Razi 1999, 26: 308). Walaupun penghuraian ini tidak memberi kesan terhadap *Lata'if* yang dinyatakan, namun ia tetap menunjukkan keprihatinan Imam al-Razi dalam mengangkat aspek *Lata'if* sebagai suatu yang penting dan perlu diambil perhatian.

Secara statistik, hanya empat belas tempat sahaja yang Imam al-Razi nyatakan kategori bagi *lata'if*nya,

berbanding keseluruhan *lata'if* yang ditemui iaitu sebanyak 224 tempat. Dalam surah-surah *Makkiyah*, Imam al-Razi menyatakan *lata'if*nya pada 174 tempat, manakala dalam surah-surah *Madaniyah* pula terdapat 50 tempat. Setelah diteliti *lata'if* dalam Tafsir *Mafatih al-Ghayb*, didapati bahawa ia seringkali berkaitan dengan:

1. *Taqdim* dan *Ta'khir* pada kedudukan sesuatu kalimah,
2. *Hikmah* pada pemilihan sesuatu kalimah,
3. Perbandingan antara ayat-ayat al-Quran samada dalam surah yang sama mahupun surah yang berbeza,
4. Perbandingan terhadap sesuatu lafaz dalam sesuatu ayat, mahupun beberapa ayat;
5. perbandingan antara sesuatu surah dengan surah yang lain;
6. *Lata'if* dari sudut pengertian yang dibawa oleh kalimah atau lafaz itu sendiri;
7. *Lata'if* pada keseluruhan sesuatu surah secara menyeluruh (al-Razi 1999).

Hasil tinjauan, kesemua yang berkaitan dengan *lata'if* seperti yang disebut sebelum ini boleh dibahagikan kepada beberapa tema. Terdapat tema utama dan sub tema. Tema utama *lata'if* dalam tafsir Imam al-Razi ialah:

1. *Asalib al-Bayan*
2. Rukun *al-Din al-Islami* (tauhid, ibadah dan tasawuf).

Kajian terhadap aspek *Lata'if Qur'aniyyah* adalah amat berkait rapat dengan Ilmu *Balaghah*. Ilmu ini terpecah kepada tiga tonggak utama yakni Ilmu *Ma'ani*, Ilmu *Bayan* dan Ilmu *Badi'*. Dalam konteks pengajian al-Quran ia disebut sebagai *Asalib al-Bayan*. Hubungan yang rapat ini disebabkan al-Quran adalah wahyu yang diturunkan dalam Bahasa Arab. Ramai cendekiawan Islam sebelum Imam al-Razi telah membuat kajian terhadap nilai-nilai retorika dan estetika Bahasa Arab iaitu *Asalib al-Bayan* yang terkandung dalam al-Quran

Pembahagian dibuat mengikut rukun *al-Din al-Islami* kerana ia merupakan binaan utama agama Islam, terdiri daripada tiga asas yang utama iaitu akidah, syariat dan akhlak. Sekiranya seseorang itu terculas terhadap dua binaan selain akidah, ia masih dikira muslim walaupun ia tetap akan dibalas akan keculasannya (al-Buti 1996). Asas dakwaan ini adalah bersandarkan kepada firman Allah SWT dalam surah al-Kahfi ayat 103 hingga 105:

Bermaksud: Katakanlah (wahai Muhammad): Mahukah Kami khabarkan kepada kamu akan orang-orang yang paling rugi amal-

amal perbuatannya? (Iaitu) orang-orang yang telah sia-sia amal usahanya dalam kehidupan dunia ini, sedang mereka menyangka bahawa mereka sentiasa betul dan baik pada apa sahaja yang mereka lakukan. Merekalah orang-orang yang kufur ingkar akan ayat-ayat Tuhan mereka dan akan pertemuan dengan-Nya; oleh itu gugurlah amal-amal mereka; maka akibatnya Kami tidak akan memberi sebarang timbangan untuk menilai amal mereka, pada hari kiamat kelak (*al-Kahfi* 18:103-105).

Manakala sub tema pula dikategorikan berdasarkan kepada perkembangan falsafah dan pemikiran pada zaman Imam al-Razi. Selain perkembangan ilmu berkaitan dengan *Rukn al-Din*, terdapat juga '*Ulum Insaniyyah*' dan '*Ulum Kawniyyah*'. Ia seiring dengan latar belakang falsafah yang mendasari menara ilmu pada ketika zaman Imam al-Razi hidup.

Oleh yang demikian, subtema ini pula dibahagikan kepada tiga kategori utama, iaitu:

1. Sosiologi ('*Ulum Insaniyyah*)
2. kosmologi ('*Ulum Kawniyyah*)
3. *Tidhkariyyah*. Ia adalah istilah yang digunakan oleh Imam al-Razi sendiri dalam salah satu perbincangan *lata'ifnya* dalam *Mafatih al-Ghayb* (al-Razi 1999, 31: 190)

Beliau telah memasukkan beberapa perbincangan dalam ilmu falak, sains dan sebagainya dalam tafsirnya sehingga menjadikannya sebagai salah satu sumber dalam ilmu-ilmu tersebut. Jika tafsir *al-Zamakhshari* memberi perhatian dalam menerangkan aspek kemukjizatan dalam sudut *balaghah*, maka tafsir al-Razi menumpukan aspek kemukjizatan al-Quran dari sudut keilmuan yang berintergrasi secara bersepadu (*Ibn Ashur* 1970). Ini membuktikan bahawa Imam al-Razi mengadun *Lata'if Quraniyyah* bersama dengan penafsiran al-Quran. Umumnya, beliau berpegang dengan metodologi yang sama, antara pentafsiran dan *lata'if*. Perbezaannya hanyalah dari sudut kedalaman *tadabbur* pada aspek *Lata'if* adalah lebih ketara berbanding pentafsiran biasa.

KESIMPULAN

Imam al-Razi sebagai *mufassir* al-Quran menjadikan perbincangan mengenai *Lata'if Quraniyyah* antara isu yang banyak disentuh di dalam kitab tafsirnya. Kemampuan beliau menggali *lata'if* ini disebabkan kemampuan akal yang dikurniakan oleh Allah SWT, begitu juga unsur kerohanian yang ada pada diri beliau. *Lata'if Quraniyyah* yang disentuh oleh beliau tidak lari daripada *maqasid* al-Quran itu sendiri kerana kedalaman *lata'if* menghasilkan ilmu *maqasid*. Beliau menyentuh *lata'if* pada semua bidang ilmu termasuk ilmu sains, sehingga menyebabkan beliau

dianggap sebagai penyempurna gagasan keilmuan yang dibawa oleh Imam *al-Ghazali*. Tema utama *lata'if* Imam al-Razi merujuk kepada ilmu *Asalib al-Bayan* dan juga *rukun al-Din al-Islami* iaitu akidah, ibadah dan tasawuf. Sub tema pula terbahagi kepada tiga iaitu sosiologi, kosmologi dan *tidhkariyyah*. Usaha mengkaji *Lata'if* sangat penting kerana ia tidak terhenti kepada sibuk membicarakan ilmu semata-mata tetapi pada masa yang sama membawa manusia kepada Allah, Zat yang memiliki sifat ilmu.

RUJUKAN

- al-Quran al-Karim
 'Abbas, Fadl Hasan. 1997. *Itqan al-Burhan fi 'Uyun al-Qur'an*. Amman: Dar al-Furqan li al-Nashr wa al-Tawzi'.
- 'Abbas, Fadl Hasan. 1979. *Lata'if al-Minan wa Rawa'i al-Bayan*. Bayrut: Dar al-Nur.
- 'Abd al-Hamid, Muhsin. 1974. *Al-Razi Mufasssiran*. Baghdad: Darul Huriyyah Li Toba'ah.
- Adibah Sulaiman, Ezad Azraai Jamsari, Nurliyana Mohd Talib. 2016. Konsep ilmu menurut perspektif Syed Syeikh Ahmad al-Hadi, *Islamiyyat* 38(2): 93-102.
- Adil Saad. 2016. *Ma'rifat al-Ilahiyyah bayna al-Nazar al-'Aqli wa al-Shuhud al-Qalbi fi al-Qur'an al-Karim*. al-Qahirah: Dar al-Kutub al-Misriyyah.
- Ahmad Bazli Ahmad Hilmi, Zulkarnain Zakaria, Mahiz Spawi, Abdul Naafiq Taquuddin Roslan, & Muhammad Khairi Khalid. 2017. *Pembinaan Modul Pendidikan Al-Quran Untuk Pelajar Pintar Berbakat: Pendekatan Di Kolej Permata Insan*. International Journal of Islamic Studies, 5(2), 20. Dipetik dari www.al-qanatir.com
- Ahmad Fakhurrrazi, Mohammed Zabidi. 2018. *Konsep al-Lataif menurut Imam Fakhr al-Din al-Razi dalam Mafatih al-Ghayb*. Bangi: Penerbit UKM.
- Ahmad Mukhtar, 'Abd al-Hamid 'Umar. 2008. *Mu'jam al-Lughah al-'Arabiyyah al-Mu'asirah*. Jil 3. t.th. 'Alam al-Kutub.
- Ahmad al-Zayyat, Hamid 'Abd al-Qadir, Ibrahim Mustafa, Muhammad al-Najjar. 2013. *Al-Mu'jam al-Wasit*. Jil 2. Riyad: Markaz al-Thurath.
- Al-Buti. 1996. *Keyakinan Hakiki Kewujudan Maha Pencipta dan Tugas Makhluk di Alam Semesta*. Penterjemah Muhammad Sulaiman, Penyunting Nasruddin. Petaling Jaya: Budaya Ilmu Sdn. Bhd.
- al-Dhahabi, Husain. 2000. *Al-Tafsir wa al-Mufasssirun*. Al-Qahirah: Maktabah Wahbah.
- al-Dhahabi, Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad. 1993. *Siyar 'Alam Al-Nubala*. Beirut: Muassasah Risalah.
- al-Ghazali, Muhammad ibn Muhammad. 1990. *Jawahir al-Qur'an*. Tahqiq. Muhammad Rashid. Bayrut: Dar Ihya' al-'Ulum.
- al-Qafti, Jamal al-Din. 1904. *Tarikh al-Hukama'*. Misr: Maktabat al-Muthni.

- Ibn 'Arabi, Muhy al-Din. 1990. *Mu'jam Istilahat al-Sufiyyah*. Tahqiq Bassam Abdul Wahab. Beirut: Dar al-Qalam
- Ibn 'Ashur, Muhammad Fadil. 1970. *Al-Tafsir wa Rijaluh*. Bayrut: Manshurat al-Maktabah al-cAriyyah.
- Ibn al-Athir, 'Iz al-Din. 1966M. *al-Kamil fi al-Tarikh*. Bayrut: Dar Sadr.
- Ibn Faris, Abu al-Husayn Ahmad al-Qazwini. 1979. *Maqayis al-Lughah*. Jil 5. Tahqiq. 'Abd al-Salam Muhammad Harun. t.th.: Dar al-Fikr.
- Ibn Hajar al-^cAsqalani, Ahmad ibn ^cAli. 1971. *Lisan al-Mizan*. Bayrut: Muassasat al-A'lami.
- Ibn Kathir, Abu Fida' Ismail al-Dimasyki. 1988. *Al-Bidayah Wa Al-Nihayah*. Beirut: Dar Ihya Turath Arabi.
- Ibn Khallikan, Ahmad ibn Muhammad. 1972. *Wafayat al-A'yan*. Tahqiq ^cAbbas, Ihsan. Bayrut: Dar Sadr.
- Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram. t.th. *Lisān al-'Arab*. Jil 9. Bayrut: Dar Sādir.
- Ishak Abdul Manaf, Ridzuan Ahmad, Ab. Halim Tamuri, & Khadijah Abdul Razak. 2017. *The Concept of Tadabbur and the Impacts of the 5 Minutes Program with Al-Quran: A Case Study among Student Teachers in IPG KSAH*. Tinta Artikulasi Membina Ummah, 3(1), 100–114. Dipetik daripada <http://www.journaltamu.com/wp-content/uploads/2017/07/TAMU-Vol-31-June-2017-9.pdf>
- al-Jawhari, Abu Nasr Isma'il ibn Hamad. 1987. *al-Sihah Taj al-Lughah wa Sihah al-A'rabiyyah*. Tahqiq Attar, Ahmad Abd al-Ghafur. Bayrut: Dar al-Ilm li al-Malayin.
- al-Khalidi, Salah 'Abd al-Fattah .1992. *Lata'if Qur'aniyyah*. Jil. 1. Dimashq: Dar al-Qalam.
- al-Khalidi, Solah 'Abd al-Fattah. 2002. *Takrif al-Darisin bi Manahij al-Mufassirin*. Dimashq: Dar Al-Qalam.
- al-Khusyairi. Abd al-Karim. 2014. *Al-Risalah al-Khushayriyyah*. al-Qahirah: Dar al-Salam.
- al-Majdub, Abdul Aziz. 1976. *Al-Imam al-Hakim Fakhr al-Din al-Razi min Tafsirihi*. Tunisia: Ad-Dar Al-Arabiah Li Al-Kitab.
- al-Razi, Fakhr al-Din Abu 'Abd Allah bin Muhammad bin 'Umar. 1999. *Mafatih al-Ghayb*. Bayrut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- al-Razi, Fakhr al-Din Abu 'Abd Allah bin Muhammad bin 'Umar. 2016. *Sharah Asma' Allah al-Husna*. al-Qahirah: Maktabat al-Azhariyyah li al-Turath.
- Rida, ^cAdnan ibn ^cAli. 2010. *Qabasat min Kitab wa Sunnah: Tadbir wa Zilal*. al-Qahirah: Shirkat Dar al-Nahwi.
- Rohana Zakaria, Fatin Nazmin & Khairul Anwar. 2018. *Tadabbur al-Quran: Implikasinya Dalam Meningkatkan Spritual Pembaca al-Quran*, <http://journal.kuis.edu.my/qiraat/wp-content/uploads/2018/05/jurnal-57-71.pdf>
- al-Sammira'i, Fadil Salih. 2009. *al-Lamsat al-Bayaniyyah min nusuf min Tanzil*. Amman: Dar 'Umar.
- al-Sammira'i, Fadil Salih. 2009. *Ta'bir al-Qur'ani*. Amman: Dar 'Umar.
- Siddiqui, Bakhtiar Husain. 1991. *Knowledge: An Islamic Perspective*. Islamabad: International Institute of Islamic Thought.
- al-Sofadi, Abu al-Sofa' Solah al-Din Khalil. 2000. *Al-Wafi bi al-Wafayat*. Beirut: Dar Ihya Turath Arabi.
- al-Subki, Taj al-Din. 1964. *Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra*. Tahqiq ^cAbd al-Fattah al-Huluw & al-Tanaji, Mahmud. al-Qahirah: Matba'ah ^cIsa al-Babi al-Halabi.
- al-Suyuti, Abdul Rahman Bin Abu Bakar. 1976. *Tabaqat Al-Mufassirin*, al-Qahirah: Maktabah Wahbah.
- al-'Umari, 'Ali Muhammad Hassan. 2016. *Imam Fakhr al-Din al-Razi hayatuhu wa atharuhu*. al-Qahirah: Dar Imam al-Razi.
- Wan Ali Akbar Wan Abdullah, & Nursafra Mohd Zhaffar. (2018). *Penggunaan Istilah Berfikir Berdasarkan Kandungan Al-Quran*. Journal of Quran Sunnah Education and Special Needs, 2(December).
- al-Yafi'i. ^cAbd Allah. 1919M/1338H. *Mar'at al-Jinan*. Bayrut: Mu'assat al-A'lami.
- al-Zabidi, Muhammad bin Muhammad bin 'Abd al-Razzaq. t.th. *Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus*. Jil 24. Tahqiq. t.th. Dar al-Hidayah.
- Zadat, Thasi Kubra. 1937. *Miftah al-Sa'adah wa Misbah al-Siyadah*. Hayderabad: Da'irat al-Ma'arif al-Nizamiyyah.
- al-Zarkali, Khairuddin. 1980. *Al-'Alam Kamus Tarajim Li Asyhar al-Rijal wa al-Nisa' Min al-'Arab wa al-Musta'ribin, wa al-Mustasyrikin*. Beirut: Dar Al-'Alam Li Al-Malaayin.
- Ahmad Fakhurrazi Mohammed Zabidi
Pusat Kelestarian Turath Islami
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43000 UKM Bangi
Selangor
Malaysia
izzar@ukm.edu.my
- Wan Nasyrudin Wan Abdullah
Pusat Kelestarian Turath Islami
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43000 UKM Bangi
Selangor
Malaysia
tokwed@ukm.edu.my

